INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 6.865 (SJIF 2023)

सार्वजनिक स्वच्छता आणि ग्रामीण आरोग्य
(Public Sanitation and Rural Health)

विलास पी. बैले
सहायक प्राध्यापक,
कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा
E-mail: vilasbele@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686 **DOI Link ::** https://doi-ds.org/doilink/04.2023-21963518/IRJHIS2304016

प्रस्तावना :

चांगले आरोग्य हे व्यक्ती, कुटुंब, समुदाय आणि संपूर्ण राष्ट्रासाठी संपत्ती समान आहे. निरोगी लोकसंख्येशिवाय राष्ट्र प्रगती करू शकत नाही. आपल्या आरोग्यावर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत. आपणास होणारे आजार संतुलित आहार, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छ पर्यावरण राखून दूर करता येतात. जीव, जंतू आणि तणावपूर्ण वातावरणामुळे रोग आणि विकार जडतात. तथापि, चांगले आरोग्य राखण्यासाठी वैयक्तिक आणि सामुदायिक पातळीवर सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. विष्ठेतील जीव आणि जंतुमुळे होणारे आजार लाखो लोकांच्या अनारोग्यास कारणीभूत ठरतात, त्यामुळे डिहायड्रेशन, ॲनिमिया आणि कुपोषण यासारख्या इतर आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. कॉलरासारखे गंभीर स्वच्छता-संबंधित आजार वेगाने पसरू शकतात, ज्यामुळे अनेक लोकांचा अचानक मृत्यू होतो.

महत्त्वपूर्ण असे की स्वच्छतेचा थेट सार्वजनिक आरोग्याशी संबंध आहे. म्हणून, वैयक्तिक विषयाच्या पलीकडे, स्वच्छता पर्यावरणास दूषित होण्यापासून प्रतिबंधित करते, त्या प्रदेशातील मानवी हक्कांचे संरक्षण करते, ज्यामध्ये जीवनाचा हक्क, आरोग्य, स्वच्छ पाणी आणि निरोगी वातावरण यांचा समावेश होतो. म्हणून 2015 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने'स्वच्छतेस' मानवी हक्क म्हणून घोषित केलेले आहे. तरीही आज जगातील सुमारे 2 अब्ज लोकांना स्वच्छतेच्या मूलभूत सुविधांपासून दूर आहेत, त्यापैकी 66% ग्रामीण भागात आहेत, जे उघड्यावर शौचास बसणाऱ्या लोकांपैकी 92% आहेत. असे असले तरी, ग्रामीण स्वच्छतेसाठी अनेक प्रयत्न होत असले तरी, आजही यासाठी आवशयक ती प्राथमिकता आमच्या समाजात आणि शासन व्यवस्थेकडे नाही. सरकार किंवा देणगीदारांची याकडे प्राथमिकतेणे पहात नाही.राज्यांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की प्रत्येकाला, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये, भेदभावरहित, सुरक्षित, आरोग्यदायी, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह, गोपनीयतेचा आदर करणारे आणि प्रतिष्ठेची खात्री देणारी स्वच्छताविषयक भौतिक उपलब्धता मिळणे आवश्यक आहे.

2011 च्या जनगणनेनुसार, भारताची एकूण लोकसंख्या सुमारे 121 कोटी आहे; त्यापैकी 83.3 कोटी

ग्रामीण भागात राहतात तर 37.7 कोटी शहरी भागात राहतात. योग्य पाणीपुरवठा आणि निधीच्या कमतरतेमुळे, ग्रामीण भागात बहुतेक ठिकाणी योग्य स्वच्छता सुविधा नाहीत. गावकऱ्यांना पावसाळ्यात किंवा रात्री घराबाहेर शौचास जाणे अवघड असतेत्यातल्या त्यात महिलांच्या बाबतीत हे वास्तव आणखीनच विदारक आहे, तर अनेक स्त्रिया पहाटे उजाडण्याआधी जातात आणि दिवसा शौचास जाणे टाळतात. स्वच्छता हा सार्वजनिक आरोग्याचा एक महत्त्वाचा उपाय आहे, जो रोगाच्या प्रतिबंधासाठी आवश्यक आहे.

मानवीमूत्र आणि विष्ठेची सुरक्षित विल्हेवाट म्हणजे स्वच्छता होय. भारतीय खेड्यांमध्ये स्वच्छतेवर होणारा खर्च टाळण्याची प्रथा असल्याने सहसा योग्य स्वच्छता सुविधा असल्याचे दिसून येत नाही. शौचालय बांधण्यासाठी निधीची कमतरता आणि स्वच्छतेच्या समस्यांबद्दल शिक्षणाचा अभाव यामुळे ग्रामस्थ उघड्यावर शौचास जाणे टाळू शकत नाही, ज्यामुळे पर्यावरण दूषित होते.

पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता हे केवळ जीवनाच्या मूलभूत गरजाच नाहीत, तर "सर्वांसाठी आरोग्य" हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठीही त्या महत्त्वपूर्ण आहेत. जवळपास 80% सामान्य आजार हे असुरक्षित पिण्याच्या पाण्यामुळे होतात. प्रत्येक व्यक्तीला पुरेशा आणि स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची सुविधा मिळण्याचा अधिकार आहे. भारतातील प्रत्येक गावात योग्य स्वच्छता आणि मानवी कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे तितकेच महत्त्वाचे आहे.दोन्ही नाकारल्याने आरोग्यावर आणि राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवर खूप घातक परिणाम होतात. एवढेच नाही तर पिण्याचे पाणी हे स्थानिक पातळीवर व्यवस्थापित करणे आवश्यक असलेल्या दुर्मिळ स्त्रोताऐवजी सरकारकडून मोफत उपलब्ध करून देणे हा सामाजिक अधिकार म्हणून समजला जातो. ग्रामीण पाणी पुरवठा प्रणालीतअनेकत्रुटी आहेत. त्या जोपर्यंत दूर होत नाहीत तोपर्यंत ग्रामीण आरोग्य सुरळीत होऊ शकत नाही.

ग्रामीण आरोग्य आणि अर्थव्यवस्था विकासामध्ये, पाणी आणि स्वच्छतेचे महत्त्व :

१. आरोग्य:

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या बहुतेक लोकांना पाऊस, भूपृष्ठीय पाणी आणि भूजल यासारख्या पाण्याच्या स्त्रोतांवर अवलंबून राहावे लागते. या स्त्रोतांचे पाणी सामान्यतः अशुद्ध असते आणि ते पिण्यासाठी अयोग्य मानले जाते. समस्या अशी आहे की या स्त्रोतांचे अशुद्ध पाणी पिण्यामुळे होणारे रोग आणि मृत्यू याबद्दल लोक अनभिज्ञ आहेत.खुल्या जागेत शौच केल्याने पर्यावरण प्रदूषित होते, याचीही त्यांना जाणीव नाही; त्यांच्या घराजवळ कचरा फेकणे आरोग्यास धोकादायक आहे आणि वैयक्तिक अनारोग्यकारक पद्धती त्यांना आजारी आणि अशक्त बनवन्यास कारणीभूत आहेत. परिणामी 80 टक्के आजार हे अस्वच्छतेमुळे आणि दुषितपिण्याच्या पाण्यामुळे होतात. उदाहरणार्थ, अतिसार, ट्रॅकोमा, खरुज, फायलेरिया, मलेरिया, डेंग्यू इत्यादी जलजन्य रोग आणि मानवी मलमूत्रामुळे होणारे आजार जसे की कॉलरा, टायफॉइड, कावीळ इत्यादींची ग्रामीण भागातील लोकांना माहिती असल्यास सहज टाळता येऊ शकते.

२. अर्थव्यवस्था:

कोणत्याही राष्ट्राची अर्थव्यवस्था निरोगी आणि बलवान लोकांवर अवलंबून असते. प्रभावी गुंतवणुकीसाठी आपण मानवी भांडवल विकसित करू शकलो तर अर्थव्यवस्था वाढते. आपल्यासारख्या कृषी-आधारित अर्थव्यवस्थेत, आपण ग्रामीण भागातील लोकांना जीवनाच्या मूलभूत सुविधा जसे की पिण्याचे शुद्ध पाणी आणि चांगली स्वच्छता प्रदान करणे आवश्यक आहे. तरच ते विकासाच्या प्रक्रियेत सक्रिय आणि कार्यक्षमतेने सहभागी होण्यासाठी पुरेसे मजबूत होऊ शकतात. म्हणून, मानवी संसाधन विकसित करण्याचे मुख्य सूत्र म्हणजे; 'अधिक वाढवा, अधिक खा आणि निरोगी आणि संतुलित जीवन जगा'.

३. विकास:

सुधारित आरोग्य आणि कृषी उत्पादन थेट विकास प्रक्रियेशी जोडलेले आहेत. येथे विकासाचा अर्थ "सर्वाधिक लोकांपर्यंत पोहचणे आणि त्यांचे कल्याण साधने " असा आहे. पण पाणी आणि स्वच्छता क्षेत्रात हे उद्दिष्ट साध्य झाले आहे का? उत्तर नाही आहे. भारतासारख्या देशात, जिथे बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात, सर्वांसाठी सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता व्यवस्था ही धोरणकर्ते आणि विकास प्रशासन यांच्या प्रमुख चिंतेपैकी एक आहे.विविध योजना/कार्यक्रम, सुधारित योजना आणि ग्रामीण पाणी आणि स्वच्छता क्षेत्रासाठी नवीन दृष्टीकोन याचा पंचवार्षिक योजनांमध्ये समावेश करूनही सर्वांच्या पाणी आणि स्वच्छतेच्या गरजा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरला आहे.परिणामी, त्यांनी विकास प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतलेला नाही; किंवा त्यांना अशा कार्यक्रमांमधून कोणतेही महत्त्वपूर्ण लाभ मिळू शकले नाहीत. त्यामुळे शुद्ध पिण्याचे पाणी आणि चांगली स्वच्छता देण्याचे आश्वासन अपूर्ण राहिले आहे. त्यामुळे आमचा विकासाचा अजेंडाही अपूर्ण राहिला आहे. सामुदायिक स्वच्छता हा समाजात राहणाऱ्या लोकांच्या समूहाला अधिक आरोग्य प्रदान करणे आणि रोग प्रतिबंधक उपाय योज्नानाचा अवलंब करणे होय. अनेक देशांमध्ये, मुले लहान वयातच स्वच्छता आणि स्वच्छताविषयक मौल्यवान माहिती शिकतात. आजही ग्रामीण भागातआजारपणापासून बचाव कसा करावा आणि स्वच्छता कशी राखावी याबद्दलचे ज्ञान व्यापकपणे ज्ञात किंवा शिकवले जात नाही. सामुदायिक स्वच्छता हा सामाजिक प्रगतीचा पाया आहे हे विसरून चालणार नाही.

सामुदायिक स्वच्छतेचे फायदे:

सामुदायिक स्वच्छता संसर्गजन्य रोगांना शेजार, शाळा, परिसर, कार्यालयीन जागा इत्यादी ठिकाणी पसरण्यापासून रोखण्यास मदत करते. नियमितपणे केलेल्या स्वच्छतेमुळे निरोगी समुदाय निर्माण होतो. अधिक जागतिक स्तरावर, सामुदायिक स्वच्छता नवजात बालकांचे जीवन वाचविण्यात मदत करते.सध्या, अतिसार हे जगभरातील बालमृत्यूचे दुसरे प्रमुख कारण आहे. युनिसेफच्या मते, दरवर्षी पाच वर्षांखालील 480,000 बालके मरतात; जगातील सर्वात लहान बालकानपैकी 1,300 मुले एका दिवसात अतिसारामुळे गमावली आहेत. अतिसाराचे मुख्य कारण म्हणजे अस्वच्छ पाणी आणि मूलभूत स्वच्छतेचा अभाव. शिवाय, जगातील ९% लोकांनकडे शौचालयाची सोय नाही; लोक उघड्यावर शौच करतातयामुळे एक धोकादायक वातावरण निर्माण होते.

भारतातील स्वच्छता कार्याची पार्श्वभूमी:

स्वच्छतेच्या संबंधात प्राचीन काळामध्ये सुद्धा विशेष खबरदारी घेतल्याचे पुरावे आपणास दिसून येतात प्राचीन भारतातील मोहेंजोदडो हडप्पा लोथन व धोलावीरा येथील उत्खननामध्ये ५००० वर्षांपूर्वीच्या लोकांनी बांधलेली स्नानगृहे व गटारांची बांधकामे आढळून आलेली आहे लोथल या ठिकाणी तर सांडपाण्याची अंतिम विल्हेवाट लावणाऱ्या प्रचंड मोठ्या विहिरीच्या अस्तित्व सापडले आहे परंतु या संस्कृतीमध्ये शौचालय बांधणीचे पुरावे मात्र आढळून आलेले नाहीत. प्राचीन भारतीय वाङ्मयात शोच आणि असंच विधींबाबत काही निषेध आज्ञा आढळतात उदाहरणात पाराशर स्मृतीमध्ये गावाच्या जवळपास मलमूत्र विसर्जन न करता पहाटे उठून गावापासून दूर जाऊन मलमूत्र विसर्जन करावे असे सुचविले आहे. गडकिल्ल्यांच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून संशोधन करत असताना काही गडकिल्ल्यांवर असे आढळून आले आहे की किल्ल्यांवर शौचालयासाठी विशेष प्रयोजन करण्यात आलेले आहे. ब्रिटिश कालखंडामध्ये स्वच्छतेच्या संबंधात विशेष काळजी आणि खबरदारी घेतल्याचे पुरावे मिळतात या संदर्भात ब्रिटिश सरकारने विशेष आयोगाची स्थापना केलेली होती या आयोगाचे सादर केलेल्या अहवालानुसार मुंबई मद्रास व बंगाल प्रांतातील सार्वजनिक स्वच्छतेवर विशेष भर देण्याची शिफारस केल्याचे दिसून येते ही शिफारस ब्रिटिश सरकारने तंतोतंत अमलात आणण्याचा प्रयत्न पुढील ४०वर्षापर्यंत केला परंतु १९११ च्या रिफॉर्मी ऍक्ट नंतर सदर विषय केंद्राकडून राज्याकडे सोपविण्यात आला व कार्यक्रमातील सुसूत्रता कमी झाली. स्वतंत्र

भारतात समुदाय विकासाचे जे प्रकल्प राबविण्यात आले त्यापैकी श्रीनिकेतन फिर का गुरगाव मार्तंड या मध्ये सुद्धा ग्राम स्वच्छता यावर विशेष भर दिल्याचा पुरावा आहे. स्वतंत्र पूर्व आणि स्वतंत्र भारतामध्ये राष्ट्रपुरुष आणि राष्ट्रसंतांनी स्वच्छते विषयक विशेष कार्य केलेले आहे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी वैयक्तिक स्वच्छता आणि ग्राम स्वच्छतेवर विशेष अभियान राबविल्याचे दाखले आपणास मिळतात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गाडगे महाराज यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य सामाजिक आणि ग्राम स्वच्छता यासाठी वापरात आणले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीतेमध्ये ग्राम विकासाबद्दल भाष्य करत असताना ग्रामीण स्वच्छता या विशेष प्राधान्य दिल्याचा दाखला ग्रामगीतेच्या चौदाव्या अध्यात आढळून येतो.

चहूबाजूनी केली घाण । त्यात जंतू झाले निर्माण ।

त्यातून रोगांच्या साथी भिन्न भिन्न वाढ घेती।।

नाही नेमाचा आचार । शुद्ध नाही आहार विहार।।

अशुद्ध हवा पाणी संहार । करिती जनांचा।।

कशास काही नियम उरला । कोणी रोगी कोठे थुंकला ।।

कोठे जेवला संसर्गि आला । गोंधळ झाला सर्वत्र ।।

त्याने रोगप्रसार झाला । लागट रोग वाढतचि गेला ।।

बळी घेतले हजारो लोकाला । वाढोनि साथ।।

ग्रामीण सामुदाय स्वच्छता शिक्षण:

स्वच्छता प्रशिक्षण वर्तमान स्वच्छता पद्धतींमध्ये वास्तविक आणि चिरस्थायी सुधारणांना प्रेरित करते. हे रोगाचा प्रसार रोखणाऱ्या पद्धतींबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते. परंतु, जेव्हा स्वच्छतेचा प्रश्न येतो तेव्हा, समुदायाच्या सदस्यांनी रोगाचा प्रसार थांबवण्यासाठी एकमेकांच्या ज्ञानावर आणि काळजीवर अवलंबून असणे आवश्यक आहे.

स्वच्छता म्हणजे काय ?

" हा शब्द ग्रीक शब्द "स्वच्छता"hygieinos" पासून आला आहे ज्याचा अर्थ आरोग्यदायी किंवा आरोग्याशी संबंधित आहे सामान्यतः आम्ही स्वच्छता हा शब्द वापरतो 'स्वतःला आणि त्यांच्या सभोवतालचा परिसर स्वच्छ ठेवण्याच्या सरावाचे वर्णन करण्यासाठी, विशेषतआजारपण किंवा रोगाचा प्रसार रोखण्यासाठी : संपूर्ण स्वच्छता म्हणजे मानवी विष्ठेची सुरक्षित विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट, घनकचऱ्याची विल्हेवाट, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता-साठवणूक आणि वापर पद्धती, गृहस्वच्छता व अन्नसुरक्षा, पर्यावरण शुद्धता आणि वैयक्तिक स्वच्छता होय.

स्वच्छतेचे प्रकार :

•वैयक्तिक स्वच्छता

• पर्यावरणीय स्वच्छता

• घरगुती स्वच्छता

• अन्न स्वच्छता

वैयक्तिक स्वच्छता:

वैयक्तिक स्वच्छता ज्यामध्ये शरीराची आणि कपड्यांची स्वच्छता, राहणीमानाच्या योग्य सवयी, सकस आहार, विश्रांती आणि व्यायाम यांचा समावेश होतो, म्हणजे मुळात तुमच्या शरीराची स्वच्छता. चांगली वैयक्तिक स्वच्छता म्हणजे शारीरिक शरीराचे सर्व भाग स्वच्छ आणि निरोगी ठेवणे. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य राखण्यासाठी हा एक आवश्यक भाग आहे. जे लोक खराब वैयक्तिक स्वच्छतेचा सराव करतात, त्यांच्या शरीरात जंतूंच्या वाढीसाठी एक परिपूर्ण वातावरण असते, त्यामुळे ते संसर्गास असुरक्षित ठेवते.वैयक्तिक स्वच्छतेचे मुख्य ध्येय लोकांच्या राहणीमानात स्वच्छतेचे वैयक्तिक दर्जे सुधारणे किंवा वाढवणे हे आहे. काही वैयक्तिक स्वच्छतेच्या पद्धतींमध्ये आंघोळ, कपडे धुणे, हात धुणे, शौचालयाचा योग्य वापर, दात, नखे, पाय यांची काळजी घेणे, वैयक्तिक स्वच्छता, थुंकणे, शिंकणे किंवा खोकताना चांगल्या सवयी पाळणे आणि स्वच्छ सवयी लावणे यांचा समावेश होतो.

पर्यावरणीय स्वच्छता:

पर्यावरणीय स्वच्छतेचे उद्दिष्ट सुरक्षित जागा निर्माण करणे आहे जेणेकरून रोग टाळता येतील. सर्वसाधारणपणे, पर्यावरणीय स्वच्छतेमध्ये निर्जंतुकीकरण क्रियाकलाप (आरोग्य धोक्यात आणणारे हानिकारक जीव आणि जीवाणू नियंत्रित करण्यासाठी), उंदीर नियंत्रण, निर्जंतुकीकरण आणि धुरीकरण क्रियाकलाप समाविष्ट असतात.जेव्हा थुंकणे किंवा उलट्या करून विषारी कचऱ्याने पर्यावरण प्रदूषित होते, तेव्हा पर्यावरण स्वच्छतेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कंपन्यांचा वापर करून पर्यावरणाच्या संबंधित स्वच्छतेसाठी राज्य जबाबदार असते. अशा प्रकारे, लहान मुले आणि त्याच रस्त्यावर वापरणारे इतर लोक अशा कचऱ्याच्या संपर्कात आल्याने आजारी पडण्यापासून वाचतात. पर्यावरणीय स्वच्छता सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेते.

घरगुती स्वच्छता:

घरगुती स्वच्छता ज्यामध्ये स्वच्छता, अन्नपदार्थ तयार करणे आणि वायुवीजन यांचा समावेश होतो, याचा अर्थ सामान्यतः घरांमध्ये स्वच्छता. घरगुती स्वच्छता पद्धतींमध्ये लोकांचे कपडे, अंथरुण आणि घरे स्वच्छ ठेवण्यासाठी केलेल्या सर्व कामांचा समावेश होतो. या क्रियाकलापांमध्ये कपडे आणि अंथरुण धुणे, शौचालय स्वच्छ करणे, मजले साफ करणे आणि साफ करणे आणि जेवणानंतर भांडी धुणे यांचा समावेश आहे.या क्रियाकलापांमध्ये कपडे आणि अंथरुण धुणे, शौचालय स्वच्छ करणे, मजले साफ करणे आणि साफ करणे आणि जेवणानंतर भांडी धुणे यांचा समावेश आहे. घर स्वच्छ ठेवणं गरजेचं आहे जेणेकरून ते निरोगी ठिकाण राहिल. घर आणि त्यामधील गोष्टींची अनेकदा साफसफाई होत नसल्याच्या बाबतीत, घाण आणि ओलावा साचतो, ज्यामुळे घर परजीवी, जंतू आणि रोग वाहक प्राण्यांच्या प्रजननासाठी आदर्श बनते.या जंतूंमुळे घरात राहणाऱ्या लोकांना संसर्ग किंवा आजार होऊ शकतात. घरगुती स्वच्छतेमध्ये साबणाचा वापर, योग्य वायुवीजन, ताजी हवा, अन्न साठवणुकीतील स्वच्छता, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट आणि घरातील कीटक, उंदीर आणि कीटकांपासून दूर ठेवणे यांचा समावेश होतो.

अन्न स्वच्छता:

लोकसंख्येच्या आरोग्यासाठी सर्वात मोठा धोका म्हणजे दूषित अन्न. रोगाचा प्रादुर्भाव आणि प्रसार होण्याचे हे एक प्रमुख कारण आहे. जास्त काळ ठेवलेल्या अन्नामध्ये रोगजनक किंवा विषारी रसायने असतात तर भाज्या आणि फळे यासारखे कच्चे खाल्लेले अन्नपदार्थ माश्या, घाणेरडे हात किंवा अशुद्ध पाण्यामुळे दूषित होऊ शकतात. अयोग्यरित्या तयार केलेले अन्न देखील रासायनिक विषबाधा होऊ शकते. उदाहरणार्थ, अयोग्यरित्या फोडलेल्या

आणि शिजवलेल्या कसावाच्या पानांमध्ये धोकादायक सायनाइड पातळी असू शकते. त्यामुळे उत्तम आरोग्यासाठी अन्न योग्य प्रकारे तयार करून साठवले पाहिजे. सार्वजनिक वापरासाठी अन्न तयार केले जाते किंवा दिले जाते अशा कोणत्याही सुविधेने आरोग्य नियामक एजन्सीद्वारे निर्धारित स्वच्छता पद्धतींचे पालन केले पाहिजे. या प्रणाली सामान्य वातावरणाचे नियमन करण्यासाठी स्थापित केल्या जातात जेथे अन्न तयार केले जाते, ते तयार करण्यासाठी आणि सर्व्ह करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती, अन्न कसे साठवले जाते आणि वैयक्तिक कर्मचारी स्वच्छता मानके अन्न स्वच्छतेसाठी आवश्यक उपकरणांमध्ये अन्न आणि स्वयंपाकाची भांडी तयार करण्यासाठी स्टेनलेस स्टीलच्या पृष्ठभागांचा समावेश होतो. या नियमांमध्ये पाणी आणि अन्न तापमानासाठी विशिष्ट मानके आणि भांडी आणि पृष्ठभाग निर्जंतुकीकरण आणि साफ करण्यासाठी आवश्यक स्वच्छता प्रणाली देखील समाविष्ट आहेत.

स्वच्छता सुविधा प्रत्येकासाठी भौतिकदृष्ट्या प्रवेशयोग्य असणे आवश्यक आहे, घराच्या आत किंवा जवळच्या परिसरात आणि ज्या ठिकाणी लोक खूप वेळ घालवतात त्या ठिकाणी दिवसा तथारात्रीच्या वेळीसुरक्षितपणे वापर करता येईल अशी स्वच्छता सुविधांची रचना केली पाहिजेत्यामुळे सर्व वापरकर्त्यांना शारीरिकरित्या प्रवेश करणे आणि त्यांचा वापर करणे शक्य होईल, विशेषत: मुले, अपंग व्यक्ती, वृद्ध व्यक्ती, गर्भवती महिला, या व्यक्तींच्या गरजा लक्षात घेता प्रवेशद्वाराचा आकार, आतील जागा, हँडरेल्स किंवा इतर यंत्रणा आणि शौचालयरचनाइत्यादी बाबत विचार होणे आवशयक आहे. स्वच्छता सुविधांचे स्थान आणि डिझाइन महत्त्वपूर्ण आहे.

उपलब्धता:

पुरेशा प्रमाणात स्वच्छता सुविधा (स्वच्छतेची खात्री करण्यासाठी संबंधित सेवांसह) प्रत्येक घरामध्ये किंवा त्याच्या जवळच्या परिसरात, आरोग्य केंद्रे, शाळा, सार्वजनिक संस्था, डिटेंशन सेंटर्स, कामाची ठिकाणे किंवा लोक जिथे जास्त वेळ घालवतात अशा कोणत्याही ठिकाणी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. प्रतीक्षा कालावधी अवास्तव लांब होणार नाही यासाठी सुविधांची संख्या पुरेशी असावी. प्रत्येक वैयक्तिक वापरकर्त्याच्या संदर्भ आणि विशिष्ट वैशिष्ट्यांच्या आधारावर स्वच्छतेच्या गरजांचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे, जे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी आणि एका व्यक्तीपासून दुसऱ्या व्यक्तीमध्ये भिन्न असू शकतात.

परवडणा-याकिंमतीत उपलब्धता:

स्वच्छतेशी संबंधित मूलभूत वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्याची क्षमता मर्यादित न ठेवता सर्व लोकांना परवडेल अशा किमतीत स्वच्छता साधने, बांधकाम साहित्य, पाण्याची उपलब्धता हे महत्वाचे आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वीकार:

स्वच्छता सुविधा आणि सेवा सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह असणे आवश्यक आहे. सर्व प्रदेश आणि संस्कृतींमध्ये स्वच्छता आणि वैयक्तिक स्वच्छता हे अतिशय संवेदनशील मुद्दे आहेत आणि स्वच्छता सुविधांच्या रचना, स्थान आणि वापराच्या अटींच्या बाबतीत स्वीकार्य स्वच्छता पद्धतीबाबत भिन्न मते आहेत. बहुतेक संस्कृतींमध्ये, सार्वजनिक ठिकाणी पुरुष आणि स्त्रियांसाठी स्वतंत्र प्रसाधन गृहाची व्यवस्था ठेवण्याची प्रथा आहे, शाळां महाविद्यालयातही मुली आणि मुलांसाठी स्वतंत्र सुविधा ठेवण्याची पद्धत आहे.

उपाय-योजना:

ग्रामीण सार्वजनिक स्वच्छतेतील वास्तविकता: स्वच्छता हा आरोग्याचा मुलाधार आहे म्हणून प्राचीन काळापासून स्वच्छतेला विशेष प्राधान्य दिल्याचे दाखले आपणास पाहावयास मिळतात स्वातंत्र्यपूर्व ब्रिटिश कालखंड स्वातंत्र्योत्तर कालखंड यामध्ये ग्रामीण सार्वजनिक स्वच्छता राखण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे दाखले सुद्धा मिळतात परंतु भारतीय स्वातंत्र्याच्या आठ दशकपूर्ती नंतर सुद्धा वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व

रुजलेले दिसून येत नाही. स्वातंत्र्योत्तर भारतात जी प्रशासन व्यवस्था अस्तित्वात आली त्या प्रशासन व्यवस्थेला ग्रामीण स्वच्छतेसाठी आवश्यक असलेला पाणी हा घटक आजतागायत उपलब्ध करून देता आलेला नाही. पाण्याची उपलब्धता स्वच्छतेमधील अनिवार्य बाब आहे परंतु ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचा जिथे प्रश्न आहे त्या ठिकाणी घरात किंवा सार्वजनिक स्वरूपात शौचालयाची बांधणी करणे आणि त्याचा नियमित वापर करणे शक्य झालेले नाही. भारतात ज्या पद्धतीने नागरीकरण आणि नागरी सुविधांची उपलब्धता यासाठी प्रशासकीय स्तरावरून कार्य झाले त्या पद्धतीने ग्रामीण भागाच्या सुविधांच्या संबंधात दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. नागरीकरण करत असताना नागरी भागामध्ये शहर विकास आराखडा ज्या पद्धतीने राबविण्यात आलेला त्या प्रकारे ग्रामीण भागासाठी ग्राम विकास आराखडा याची अंमलबजावणी झालेली नसल्याने गाव खेड्यातील सार्वजनिक स्वच्छतेसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत सुविधा जसे रस्ते गटार व्यवस्था पाणीपुरवठा शौचालय कचऱ्याची विल्हेवाट यावर काम झालेले नाही. ग्रामविकास आराखडा विकसित न झाल्याने लोक घरांची रचना व्यवस्थित ठेवत नाहीत ग्रामीण भागातील गायरान जमिनी असतील किंवा सार्वजनिक मालकीच्या जमिनी असतील त्यावर होणारी अतिक्रमणे रस्त्यांसाठी अरुंद सोडलेल्या जागा वेड्यावाकड्या पद्धतीने बनविण्यात आलेल्या गटारी आणि त्यामुळे पाण्याचा योग्य निचरा न होणे ही प्राथमिक समस्या होय. ग्रामीण भागातील सार्वजनिक स्वच्छतेचे वास्तव बदलविण्याचे असेल तर सर्वप्रथम ग्रामीण विकास आराखडा गाव विकास आराखडा विकसित करून त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे असे झाल्यास स्वच्छता प्रस्थापित होईल आणि ग्रामीण भागातील आरोग्य सुदृढ आणि शाश्वत बनेल.

संदर्भ :

1. पार्क, क. (२००४). सामुदायिक स्वास्थ्य विज्ञान .जबलपूर : मेबनारसी दास मनोत .
2. बेलसरे, ड. स. (२०२२, नोव्हेंबर). प्रत्येकासाठी पाणी . लोकराज्य, pp. १६-१८ .
3. रेडकर, ड. न. (२०२३ , जानेवारी). आरोग्य हीच संपत्ती . महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका, pp. २७-२७ .
4. लेले, स. (१९९९). पोषण व आहारशास्त्र परिचय . नागपूर : पिंपलापुरे अंड कं. पुब्लीशर्ष .